

Dr. sc. Dženita Sarač-Rujanac, naučni saradnik / Research Associate
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Institut za historiju / Institute of History
dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba

BURNA JESEN OLIMPIJSKE 1984. I SARAJEVSKA INICIJATIVA UDRUŽENJA ŠPANSKIH BORACA¹

THE TURBULENT OLYMPIC AUTUMN OF 1984 AND THE SARAJEVO INITIATIVE BY THE ASSOCIATION OF YUGOSLAV BRIGADISTAS²

Knjiga Olge Manojlović Pintar pripada ediciji historijskih izvora Instituta za noviju istoriju Srbije. Podijeljena je na dva dijela kojima prethode *Na početku*, *Predgovor* i *Uvod*. U prvom dijelu prezentirani su podnaslovi: *Osamdesete – decenija krize* (27–33), *Preuzimanje inicijative i otpori predloženim rešenjima* (33–43), *Tačke ključanja* (43–50), *Udruženje jugoslovenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske* (50–58), *Reakcije u Predsedništvu CK SKJ* (67–82), *Epilog* (82–89) i *Zaključak* (89–92). Drugi dio predočava arhivske dokumente, danas vrijedne povijesne izvore iz oktobra, novembra i decembra 1984. godine: pismo Skupštine jugoslavenskih španskih boraca Centralnom komitetu SKJ, stenografske bilješke sa sastanka članova Predsjedništva CKSKJ sa Upravnim odborom Udruženja španskih boraca (29. 10. 1984), stavove Predsjedništva CKSKJ o pismu Skupštine jugoslavenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske 1936–1939. godine i stenografske bilješke sa sastanka članova Predsjedništva CKSKJ sa članovima Upravnog odbora Udruženja španskih boraca (5. 11. 1984). Knjiga je ilustrirana s 16 fotografija Udruženja španskih boraca, uglavnom sastanaka i godišnjih skupština od 1956. do 1996. godine, i zaokružena popisom korištenih izvora i literature. Evidentan je poseban trud autorice da čitateljima predstavi iscrpne biografske podatke o spomenutim ličnostima u knjizi, i to na osnovu informacija iz fondova Arhiva Jugoslavije, Istorijskog arhiva Beograda i Ruskog državnog arhiva društveno-političke istorije kao i objavljene literature.

¹ Tekst je prikaz knjige Olge Manojlović Pintar, *Poslednja bitka: Španski borci i jugoslovenska kriza osamdesetih*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019, 276.

² This text is a review of a book by Olga Manojlović Pintar, *Poslednja bitka: Španski borci i jugoslovenska kriza osamdesetih*, Belgrade, Institute for Recent Serbian History, 2019, 276.

Prvi dio knjige također se može podijeliti na dva dijela. U prvom autorica vješto analizira i donosi vrijednu sintezu društveno-političkog konteksta 1980-ih u Jugoslaviji, a u drugom donosi kraći historijat Udruženja jugoslavenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske koje je na godišnjoj skupštini u Sarajevu usvojilo pismo koje će biti predmet niza sastanaka najvišeg partijskog rukovodstva i njegovih razgovora s Upravnim odborom Udruženja koncem 1984. godine.

Iako je ova godina kao i inicijativa tzv. Španaca u fokusu ove knjige, uvodna studija Manojlović Pintar o osamdesetim godinama daje joj izuzetnu vrijednost. Posljednja decenija postojanja Jugoslavije nije nepoznanica ni naučnim krugovima. Međutim, usredotočenost na tzv. *decentralizaciju, demokratizaciju i deetatizaciju* koncem 1960-ih i tokom 1970-ih kao i disoluciju Jugoslavije i krvava ratna dešavanja početkom 1990-ih godina uslovili su rijetke sinteze koje zadiru u sam sukus ključnih procesa ove decenije koja započinje smrću Josipa Broza Tita, a završava vanrednim, četrnaestim kongresom SKJ i prvim višestranačkim izborima. To je razlog zašto se ovom prilikom želimo podrobnije osvrnuti na rakurs iz kojeg Olga Manojlović Pintar promatra osamdesete i ono što je u svom sintetskom pristupu posebno markirala.

Ključno pitanje od kojeg polazi jesu uzroci kraha Jugoslavije, i to u vrijeme kada se ideja o ujedinjenju Evrope politički i pravno finalizira rušeći Berlinski zid. Iako su evidentne brojne proturječnosti 1980-ih godina, ovaj period dekadentnog socijalizma obilježen je i „novim talasom“, unutrašnjim kulturnim i umjetničkim povezivanjem ali i afirmacijom Jugoslavije u međunarodnim političkim, kulturnim i sportskim asocijacijama kao i povezivanjem jugoslavenskih preduzeća s inostranim firmama. Značajan broj istraživača smatra da su korupcija i bezidejnost već odavno bili urušili sistem iznutra pri čemu se ne nudi jasan odgovor ko je imao generativnu ulogu i veći utjecaj, da li politička na ekonomsku ili ekonomska kriza na političku situaciju. Tome je svakako doprinijelo višegodišnje nadmetanje triju dominirajućih struja unutar jugoslavenskog partijsko-političkog rukovodstva. Manojlović Pintar u prvoj prepoznaje zagovornike demokratizacije i liberalizacije samoupravnog sistema kroz prihvatanje tržišnih principa, odnosno otvaranja prema svjetskom tržištu uz istovremeno objedinjavanje jugoslavenskog privrednog prostora. Na drugoj strani nalazili su se promotori snažnijeg djelovanja samoupravnih principa pregovaranja i usaglašavanja, ali značajno skeptični prema potpunoj liberalizaciji privrede. Suprotno su djelovali partijski konzervativci kojima je deklarativna podrška jedinstvenom tržištu služila kao pokriće za revitalizaciju političkog centralizma. Međutim, granica između njih nije bila jasna niti neprohodna, tako da će se spomenuta

heterogenost smanjivati da bi se koncem decenije skoro u potpunosti izgubila. Autorica ističe da liminalne 1980-e karakteriziraju nemogućnost jasnog reza i prepoznavanja ključne tačke raspjeta i da se mora govoriti o nizu složenih procesa koji se prepliću i čiji su „koreni duboki i razgranati, a plodovi nekada i višedecenijski“. Osvrćući se na tzv. samoupravni jezik rukovodstva koji je, kako naglašava, u javnosti izazivao negodovanje i podsmijeh kao i komentare da se njime zamagljuje nepostojanje jasne ideje ili nemogućnost da se ona iskaže, autorica nudi značajno drugačije tumačenje. Trivijalne, radikalne i zapaljive formulacije nastojale su se izbjeći ponavljanjem dugačkih fraza i uopćenih, nejasnih formulacija i obrazaca aktuelnog, političkog meta jezika, i to s konačnim ciljem slabljenja konflikata i postojećih tenzija u društvu.

Početak ove decenije obilježen je snažnim „utiskom kolektivnog jedinstva“ koje je prezentirano i cijeloj svjetskoj javnosti. Takvo jedinstvo, obilježeno parolom „i poslije Tita Tito“, obećavalo je da će biti u stanju prevazići postojeće nezavidno privredno stanje za koje se govorilo da je isključivo posljedica vanjskih utjecaja, tj. rezultat prve i druge naftne krize (1973. i 1978/1979) i snažnog rasta vrijednosti dolara. Eufemizmima poput „društvenih proturječnosti“, „nagomilanih problema i poteškoća u društveno-ekonomskim odnosima“, „pogoršanja ekonomske situacije“ i slično nastojala se zamagliti realnost, što je potvrdila i reakcija Skupštine SFRJ. Na javni istup sekretara za finansije SIV-a Petra Kostića u ljeto 1981. godine, koji je prvi put obznanio ozbiljnost postojeće krize i zabrinjavajuću dubinu njenih uzroka, reagirala je zahtjevom da se otvori rasprava o odgovornosti funkcionera za javno izgovorene riječi. Bio je to neumjestan odgovor rukovodstva koje je panično nastojalo potisnuti javnu raspravu o razmjerima nagomilane krize. Vijeće republika i pokrajina Skupštine u aprilu 1982. godine je konstatovalo da „ne postoji odgovornost ključnih društvenih subjekata“ i nadležnih zbog vođenja, kako autorica citira, „pogrešne razvojne politike u toku posljednjih deset godina“ i pogoršanja ekonomskog stanja u Jugoslaviji. Međutim, pokrenuta diskusija i usvojeni materijal nisu polučili jasnom sugestijom kako utvrditi stvarne krivce u uslovima kolektivne odgovornosti.

U isto vrijeme formirana je Komisija saveznih društvenih savjeta za probleme ekonomske stabilizacije koja se trebala studiozno posvetiti *narastanju* krize i postojećim *društvenim protivrječnostima* i predočiti smjernice za njeno rješavanje. Komisija je sveobuhvatni plan ekonomske stabilizacije (Dugoročni program ekonomske stabilizacije – DPES) finalizirala u augustu 1982, a zaključni dio u julu 1983. godine. Insistirala je na daljnjem tržišnom otvaranju Jugoslavije, antiinflacionom programu i nizu drugih prijedloga koji su, smatra autorica, predstavljali svojevrsnu privrednu reformu. DPES postaje platforma SIV koji nastoji provesti antiinflacionu politiku štednje, tj. stroge

kontrole potrošnje, da bi se adekvatno odgovorilo na sve veća potraživanja inostranih povjerilaca. Predsjednica vlade Milka Planinc je u junu 1983. godine na sjednici Skupštine SFRJ prvi put govorila o „dužničkoj krizi“ i vrtoglavoj cifri od 19 milijardi dolara jugoslavenskog zaduženja kod zapadnih zemalja. Reprogramiranje dugovanja i postizanje novih dogovora s povjericima i MMF-om bilo je označeno kao hitan proces, ali uz naznaku da se treba provesti bez „pritiska i zadiranja u političku poziciju Jugoslavije“.

Realnost je bila značajno drugačija od „zbijenosti, jedinstva, zajedništva, motiviranosti i organiziranosti“, na koje je apelirala Planinc. Manojlović Pintar ukazuje na struju političara i ekonomista koji su u kontekstu principa DPES-a nužnim smatrali provedbu određenih ustavnih i zakonskih promjena, preformulaciju ZUR-a s ciljem rješavanja problema isparcelisanog tržišta, postojeće policentrične etatizacije i evidentnog *udaljavanja* republika i pokrajina. Smatrala je da tržišno otvaranje nije u suprotnosti sa samoupravnim principima i da predložene promjene imaju za cilj prilagođavanje globalnim trendovima i napuštanje društvenog, tj. centralnog planiranja.

Na drugoj strani stajali su kritičari DPES-a, „politički konzervativci“, „centralisti i dogmate“ kao i oni koji su idealizirali samoupravljanje kao najbolji oblik društvenog uređenja kojem ne trebaju nikakve promjene. Široki spektar pozicija onih koji su, uslovno rečeno, branili i onih koji su napadali DPES postepeno će se sublimirati, da bi na koncu rezultirao binarnom, nacionalnom podjelom političke strukture. Bila je to posljedica sve glasnije artikulirane sumnje u mogućnost opstanka sistema koji će istovremeno nastaviti počivati na zakonima tržišta i političkom intervencionizmu, tj. principima diktature proletarijata kao tzv. demokratskog centralizma i radničkog samoupravljanja, koje je podrazumijevalo društvenu decentralizaciju. Neusklađenost dominirajućeg teorijskog diskursa na kojem se temeljio jugoslavenski specifični sistem i stvarnih mogućnosti i potreba pojačat će napetost i generirati sve izraženiju krizu. Pitanje političke transformacije, jačanja jedinstvenog jugoslavenskog tržišta i usaglašavanje sa zahtjevima međunarodnih kreditora produbit će jaz između tzv. ustavoreformatora i ustavobranitelja, tj. onih koji su nužnim smatrali izmjene rješenja iz 1970-ih i onih koji su smatrali da postojećim mjerama, tj. „sistemu nije data šansa da profunkcioniše u praksi“.

Oštre diskusije o načinu usklađivanja političkog sistema i DPES-a rezultirale su kakofonijom unutar SKJ koju su stvarali tzv. reformisti i dogmate, demokrate i centralisti, separatisti i unitaristi. Ovim pitanjem podrobno se bavio dokument „Kritička analiza funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja“. Pisan od kraja 1982. do konca 1985. godine,

različito je tumačen, i kao dopuna DPES-u ali i kao njegova alternativa koja je osporavala njegove mjere i prijedloge. DPES je ostvario značajne početne rezultate i bio posebno podržavan od SR Slovenije (kao ključnog zagovornika liberalizacije tržišta) i SR Srbije (koja je insistirala na ustavnim promjenama aktuelnog položaja SR Srbije i pokrajina). Na drugoj strani DPES je oštro kritiziran iz Zagreba koji se pribojavao da ekonomske ne budu vodile radikalnijim političkim promjenama. Samo nekoliko godina od usvajanja, DPES je u potpunosti napušten.

Upotpunjujući složeni povijesni mozaik 1980-ih, autorica ukazuje i na značaj dešavanja na Kosovu u proljeće 1981. godine koja su još snažnije „konfrontirala različita tumačenja načina funkcionisanja jugoslovenske federacije“, pri čemu će pitanje ove pokrajine prerasti u akutni problem unutrašnje politike. Nastojanje političkog rukovodstva da što manje informacija o dešavanju na Kosovu dopre do javnosti kao i izostanak otvorene, demokratske rasprave, ističe autorica, od Kosova su načinili „tempiranu bombu“, pri čemu su se sve više kristalisala dva potpuno različita mišljenja, jedno o stvaranju aparthejda i drugo o sistemske segregaciji. Istovremeno, savezna vlada je oštro reagirala, policija i jake vojne snage ugušile su demonstracije. Doneseno je 600 izuzetno oštrih sudskih kazni za organizatore i učesnike, dodatno pojačavajući međunacionalne tenzije. Takva situacija, ističe autorica, pogodovala je snažnoj tendenciji promocije nacionalnih programa koji su „temperaturu jugoslovenskog javnog mnijenja doveli do tačke ključanja“.

Ovakva situacija na Kosovu išla je u korist novom trendu intenzivnog preispitivanja ključnih simbola na kojima je konstituisano jugoslavensko društvo. Snažan talas novih interpretacija određenih historijskih i političkih događaja koji su decenijama bili marginalizirani kao i preispitivanje zvaničnih historijskih i političkih interpretacija izazvali su oštru reakciju partijskog rukovodstva. „Vaninstitucionalna ideološka kritika“ i realizirana djela „neprijateljske propagande“, kako je to rukovodstvo tumačilo, nisu rezultirali konstruktivnim dijalogom nego akcijom vlasti fabricirajući tako niz „slučajeva“. Ona su nerijetko „spretno korišćena u političkim kvalifikacijama partijskih rukovodstava drugih republičkih i pokrajinskih centara.“ Međutim, promatrajući sa pozicije povijesnog rezultata, autorica konstatira da su mnoge ličnosti montiranih sudskih procesa 1980-ih zaista bile „grobari“ jugoslavenske države i ideje socijalizma.

„Slučajevi“ kao i stanje u sredstvima informisanja, sloboda štampe, različita tumačenja i revizija prošlosti bili su predmet rasprava i zaključaka partijskog rukovodstva. Međutim, „idejna skretanja“ 186 autora naznačena u tzv. Bijeloj knjizi, materijalu službe CKSK Hrvatske za informacije i propagandu,

izazvala su jasno negodovanje pa potom i oštru reakciju, pri čemu se apostrofirala ugroženost intelektualnih i umjetničkih sloboda. Bijela knjiga je protumačena kao jačanje „dogmatskih tendencija u SK i u društvu“ i „cenzurisanja umjetničkog stvaralaštva“ i protiv nje je bila pokrenuta peticija. Na taj način, ističe autorica, precizna ocjena Stipe Šuvara, po kojoj su nacionalizam i šovinizam predstavljali najmanji zajednički sadržilac mnogih intelektualnih krugova koji su vršili reviziju jugoslavenskog antifašističkog diskursa, u potpunosti je ostala u drugom planu. Spomenuto je omogućilo pojavu Memoranduma SANU u martu 1986, a potom i „Prispevki za slovenski nacionalni program“ u januaru 1987. godine. Bile su to ključne tačke prijeloma, smatra autorica, nakon „kojih su jugoslovenska kola nezaustavljivom brzinom krenula nizbrdo“. Način njihovog nastanka, njihov koncept i ponuđena rješenja jasnu ukazuju da se radilo o odgovoru nacionalnih elita na DPES i ostale partijske dokumente odbacujući jugoslavenski okvir i socijalistički sadržaj.

Međutim, 1980-e godine obilježene su i drugim, značajno drugačijim, više ili manje konstruktivnim inicijativama za rješavanje nastale situacije, cijelim spektrom političkih i originalnih humanističkih ideja i aktivnosti, inventivnim društveno-ekonomskim rješenjima koje nikako nije moguće manihejski podijeliti. Prezentirane su potpuno različite i često suprotstavljene ekonomske analize, sociološke teorije, politološke studije, rasprave i zaključci historičara savremenosti i slično. Prijedloga o načinima suočavanja sa krizom je bilo puno, naglašava autorica, rasprava i zaključaka još i više, ali odluke nikada nisu doživjele konkretnu primjenu. Promatrajući iz novog, dosta kritičnijeg ugla jugoslavensku realnost, aktivnost i odgovornost rukovodstva, inicijative su *uznemiravale* političku elitu koja ih je nastojala potisnuti. Smatrala je da aktivnost izlaska iz krize treba voditi samo „unutar zadatah smjernica“, odbacujući, ali i sankcionišući iskorake preko utvrđenih, crvenih linija. Na svakodnevnom, beskrajnim sjednicama, forumima, savjetovanjima i brojnim drugim skupovima, ističe autorica, članovi Predsjedništva su izgradili svojevrsnu kulu od slonovače i gotovo se potpunosti otuđili od javnosti.

Jedan od predočenih alternativnih koncepata koji su zaboravljeni, a nekad, smatra autorica, i namjerno potisnuti tezom o neminovnosti raspada i predestiniranosti neuspjeha jugoslavenske države, jeste ona sarajevske skupštine Udruženja jugoslavenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske koja se pismom obratila CKSKJ. Polazeći od pitanja po čemu se ova inicijativa izdvaja iz niza drugih, s ciljem upotpunjavanja odgovora, autorica donosi kratak historijat ove, jedne od najreprezentativnijih asocijacija u Jugoslaviji koja je bila članica i SUBNOR-a i SSRNJ-a i okupljala „prekaljene partijske kadrove jedinstvenog međunarodnog ratnog iskustva“.

Dobrovoljci iz Jugoslavije koji su sudjelovali u španskom ratu kasnih 1930-ih godina i učestvovali i u NOB-u nakon 1945. godine bili su postavljeni na vrlo odgovorne političke i društvene funkcije. Osnivački kongres njihovog udruženja održan je 19. marta 1946. godine. Naredna decenija bila je buran period, a najtežu epizodu Udruženje proživljava tokom dahauskih procesa u Sloveniji 1947–1949, pri čemu je od 10 strijeljanih devet bilo Španaca, da bi se nakon sukoba s Informbiroom 24 Španca našla na Golom otoku. Tek koncem oktobra 1956. godine Udruženje je održalo svoj drugi kongres, a njegova daljnja aktivnost uživala je veliko interesovanje u cijeloj zemlji. O ugledu u društvu svjedoči i činjenica da su Španci *posudili* naziv brojnim školama, preduzećima, ulicama, trgovima i naseljima i slično. U narednom periodu skupštine španskih boraca na kojima se raspravljalo o političkoj i ekonomskoj situaciji održavale su se svake godine. Skupština održana u olimpijskom Sarajevu 22. oktobra 1984. potvrdila je dramatiku kojom su Španci doživljavali aktuelnu situaciju u zemlji. Njeni učesnici su istakli da „gorki sterilni autoriteti umrtvljuju intelektualnu sposobnost avangarde“ i podržali daljnji razvoj kritičke misli i debatu i izvan krugova SKJ i SSRNJ. Apelirano je na provedbu „konkretnih promjena u samom SKJ“, koje su ocijenjene kao ključni preduslov prevazilaženja problema i postojećeg stanja. Na skupštini je usvojeno pismo u kojem su iznesene ocjene političko-ekonomskog trenutka, viđenje uzroka krize i ponuđeni prijedlozi za njeno rješavanje. Na taj način, uključujući se u široku javnu debatu, Španci su, smatra autorica, odbili biti nijemi posmatrači uvjereni da je nužno otvoreno se suočiti s greškama i odgovornošću. U pismu je naznačeno da je kriza sveobuhvatna, posrijedi svestrana privredna, politička, idejna i moralna kriza kao posljedica niza promašaja u koncipiranju i provođenju politike što je, bili su zabrinuti Španci, „ugrožavalo osnovne revolucionarne tekovine, socijalističko samoupravljanje i nezavisnost Jugoslavije“. Zbog toga je bilo važno utvrditi odgovornosti pojedinaca za tešku ekonomsku situaciju i „krupne političke i privredne promašaje“. U pismu se kaže da SKJ nije bio „na visini zadatka u oživotvorenju istorijske nužde“ i da zbog toga Partija treba da radikalno preispita sama sebe i osavremeni svoj program. Iniciralo se sazivanje vanrednog kongresa SKJ uz napomenu da bi na njemu glavu riječ morali imati „delegati iz baze“. Takav kongres trebao je biti pokretač široke, javne diskusije pristupačne svima tokom koje bi se tragalo za teorijskim, idejnim, političkim i praktičnim rješenjima mnogobrojnih problema. Španci su insistirali na uspostavljanju veze sa „prekinutim tokovima revolucije“, vezom revolucionarne KP i aktuelnog SK i dokidanju prakse etiketiranja i „administrativno-restriktivnih i represivnih mjera koje guše i sprečavaju samoupravni socijalizam.“

Najviše partijsko rukovodstvo, iako je očekivalo da se na sarajevskoj skupštini postavi pitanje ljudskih sloboda i aktuelnih sudskih postupaka (V. Šešelju), i jasno upozorilo organizatore da se to ne čini, bilo je iznenađeno. Nije se slagalo sa sadržajem pisma, načinom njegove prezentacije i usvajanja kao i distribucijom medijima koje su, očigledno, sve teže kontrolirali. O tome se razgovaralo na 94, 95. proširenoj i 96. sjednici Predsjedništva CKSKJ u oktobru i 15. sjednici u decembru kao i sastancima članova Predsjedništva s predstavnicima Udruženja 29. oktobra i 5. novembra 1984. godine.

Najuže partijsko rukovodstvo, što je posebno naznačeno i u stavovima Predsjedništva CKSKJ (30. 10. 1984), pismo je smatralo „prešingom“, „pozivom na pobunu“, nastojanjem da se oslabi autoritet i pozicija SK pa i izvrši smjena rukovodstva. Sarajevska skupština i usvojeno pismo ocijenjeni su kao visokorizični potez, dio aktuelnih „opozicionih strujanja“, „prepisivanje poljskog kontrarevolucionarnog scenarija“ i jedan u nizu pokušaja destabilizacije društva i dekonstrukcije države. Španci su bili pozvani na sastanak s članovima Predsjedništva da bi im se, kako je bilo naznačeno, „otvoreno, jasno i argumentovano ukazalo na neprihvatljivost nekih ocena i zahteva“ kao i „pogrešnost metode rada koji je prethodio njegovom usvajanju“. Na prvom sastanku 29. oktobra 1984. u nastupu članova Predsjedništva CKSKJ autorica prepoznaje „tri stila, ali jedinstven stav da u javnosti nema mesta za kritike“, pri čemu je ovakav potez Španaca okarakteriziran kao vješta manipulacija „neprijateljskih snaga“ i Zapada, ali i demonstracija unitarističko-jugoslavenskog centralizma. Vrlo oštre jesenje diskusije Predsjedništva i Upravnog odbora Udruženja okončane su informacijom za članove CK, kratkim saopćenjem za javnost i sastankom koncem decembra 1984. Ovaj put članove Udruženja primio je sekretar Predsjedništva CKSKJ Dimče Belovski. Špancima je saopćeno da, u slučaju daljnje slične aktivnosti, vrh SK ne isključuje javnu konfrontaciju pa i „političku akciju koja bi uključivala i pitanje partijske odgovornosti“, što je bilo više nego jasna poruka.

Partijsko rukovodstvo kao vrhovni arbitar je i ovaj put, u namjeri da sačuva svoju poziciju i potisne eventualne alternativne koncepte, pokrenulo niz razgovora u republikama i pokrajinama da bi se članstvo Udruženja *diferenciralo* i odbacilo sarajevsko pismo. „Pojačana budnost“ Partije, koja nije bila u stanju da uoči razlike među *kritičarima*, ocjenjivala je svaki disonantni ton „kontrarevolucionarnim i antidržavnim djelovanjem“. Na taj način samo je jačao partijski birokratizam, puritizam i dogmatizam. Problem nije bio, ističe autorica, „u borbi suprotstavljenih mišljenja već u stilu, metodu obračuna, nepostojanju analize i istinskog napora da se kroz dijalog, nekada i kroz ozbiljnu raspravu sa kritičarima otvore novi putevi izlaska iz krize.“

Partija, iako je uputila javni poziv, nije bila spremna za široku diskusiju, nije bila blagonaklona drugim učesnicima u „društvenoj borbi“, „novim perspektivama“ ili nekoj mogućoj „zajedničkoj platformi“. Autorica jesenje razgovore s Špancima ocjenjuje kao primjer neopravdanog ponašanja vladajućih struktura i njihove očigledne nemogućnosti da realno procijene ozbiljnost i dubinu jugoslavenske krize. Tim više, kako će vrijeme pokazati, što Udruženje, niti pojedinci unutar njega nisu bili dio ideološke matrice na kojoj je srušena Jugoslavija.

Priređeni dokumenti u drugom dijelu knjige danas se čuvaju u Arhivu Jugoslavije u fondu 507, tj. fondu SKJ i fondu 674. – Udruženja jugoslavenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske, pri čemu su izvršene korekcije, kako ističe autorica, samo u slučaju očigledne greške u prekucavanju dokumenta. Vrijedni su posebne pažnje jer, pored toga što ukazuju na vrlo oštru i otvorenu diskusiju među istaknutim, višegodišnjim, iskazanim partijskim kadrovima, oni su i sindrom vremena, pri čemu oslikavaju koloplet neriješenih pitanja i problema, principa, metoda rada i djelovanja. Također, svjedoče o nemogućnosti jasne diferencijacije na „kritičare svega postojećeg“ i „branitelja svega postojećeg“, pri čemu i 1980-te imaju svoju sivu stranu.

Da je pismo Španaca stvarno trebalo shvatiti kao iskreni aktivizam, svjedoče i riječi Lazara Udovičkog, sekretara Udruženja, na sastanku sa članovima Predsjedništva CKSKJ 5. 11. 1984. koji je, između ostalog, rekao: „Drug Tito je još 1945. godine rekao: mi imamo federaciju gdje su granice između republika samo jedna crta u mermeru. Izvinite, ali danas je ta crta postala velika brazda na kojoj se zaustavljaju i lokomotive i novac i roba i električna struja, sve se zaustavlja. Jedan naš drug je izračunao na sastanku osnovne organizacije u Savetu federacije, kada je podnosio izveštaj, da ako ovako nastavimo, kroz desetak godina naše republike biće više povezane sa inostranstvom nego između sebe u pogledu robne razmene. Molim vas, to je zabrinjavajuća situacija.“

Iako su se Španci tokom spomenutih razgovora suglasili da je pismo djelimično nejasno ili pak po nekim pitanjima preoštro, smatrali su da mu se u cjelini daje pogrešan značaj i ocjena. Na koncu su bili primorani ustuknuti. Međutim, Danilo Lekić, predsjednik Udruženja, na skupštini u Zagrebu 1985. simptomatično je konstatirao da dešavanja tokom protekle godine ne samo da nisu demantirala već su dodatno potvrdila i pojačala stavove iznijete u pismu sarajevske skupštine.

Složili bismo se s autoricom da su osamdesete, odavno već nezaštićene povijesnom distancom, još uvijek zanemaren period i da će u svoj svojoj složenosti tek biti predmet interesa generacija historičara koji dolaze, inovativnijeg izučavanja i analize brojnih i različitih izvora. Međutim, ova knjiga predložena sudu šire javnosti, iako fokusirana na jedan *unutarpartijski* disput, nesumnjivo povećava fundus našeg saznanja o bremenitim 1980-im, ukazujući na samouvjerenost rukovodstva koje je „nepogrešivo biralo pogrešne puteve izlaska iz jugoslovenske krize.“